

Ankica ODŽA

PRILOG POZNAVANJU NAKITA SREDNJODALMATINSKE KULTURNE SKUPINE*

UDK 904:391.7>(4975-3 Dalmacija)

069(497.6 Humac)51:902

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 17. 04. 2010.

Odobreno: 15. 09. 2010.

Ankica Odža

Odjel za arheologiju Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Mostaru

Matice hrvatske bb

Bosna i Hercegovina - 88 000 Mostar

e-mail: ankicaodza@ffmo.ba

A analizira se brončani nakit i metalni dijelovi nošnje, koji predstavljaju ukras glave, vrata, prsa, ruku i odjeće: sljepoočni koluti, ogrlice, fibule, igle, pojasne kopče, privjesci, narukvice. Predmeti, većinom neobjavljeni, čuvaju se u arheološkoj zbirci Sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog i dijelom na posudbi u arheološkoj zbirci Sv. Stjepana u Gorici kod Gruda, ne mogu se dovesti u vezu sa sačuvanom dokumentacijom o okolnostima i mjestu nalaza. Na odabranim predmetima želi se istaknuti: pod prvo kontinuirani razvoj pojedinih oblika nakitnih predmeta koji se na području srednjodalmatinske kulturne skupine može pratiti još od kasnog brončanog, te dugo zadržavanje pojedinih oblika u uporabi; pod drugo ovisnost o uvozu i utjecajima naprednijih metaloprerađivačkih, tj. obrtničkih centara; pod treće specifične stvaralačke mogućnosti prerade i prilagodbe stranih utjecaja domaćim potrebama i ukusu; pod četvrto: lokalna proizvodnja i tipovi karakteristični za područje rasprostiranja srednjodalmatinske kulturne skupine. Iz svega navedenog proizlaze osobite karakteristike u ukusu i načinu kombiniranja različitih ukrasnih i funkcionalnih predmeta, prezentirane kroz navedene nepropadljive dijelove materijalne kulture humačke zbirke koji predstavljaju vrhunac dostignuća u umjetničkom obrtu. Samim tim, stanovništvu šireg ljubušskog kotara pripada važno mjesto u kulturnim tekovinama zapadnog Balkana, posebice izraženo u razdoblju od 7. st. pr. Kr. do 4. st. pr. Kr., što najbolje prezentira izabrani humački materijal.

Cljučne riječi: arheološka zbirka Franjevačkog samostana Sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog, srednjodalmatinska kulturna skupina, nakit i metalni dijelovi nošnje, umjetnički obrt

UVOD

U mlade prapovijesno doba šire područje Ljubušskog kotara iznimno je arheološki bogato, o čemu, među ostalim svjedoče nalazi u arheološkoj zbirci na Humcu. Unatoč tome, izabrani predmeti koji će biti razmatrani u ovom radu, potječu većinom iz nesistematski istraženih manjih nekropola, dok treba ostaviti mjesta i činjenici da

je poneki duplikat iz svetišta u Gorici mogao naći svoje mjesto u zbirci. Pregledom "Upisnika" koji je vođen od samog osnutka Zbirke (1884. g.), nije bilo moguće dovesti u vezu, u tekstu razmatrane nakitne predmete, za koje se pretpostavlja da su u Zbirku mogli dospjeti otkupom, poklonom ili kao slučajni nalazi. Godine 1968. materijal je inventariziran. Prapovijesni nalazi iz Zbirke

* Zabvalnost dugujem gospodinu gvardijanu Miru Šegi koji mi je ustupio neobjavljeni materijal na uvid te fra Milanu Jukiću na srdačnoj pomoći. Fotografije u ovom radu izradio je gospodin Zoran Alajbeg.

od 1884. g. više puta, unutar samostanskih prostorija na Humcu, mijenjali su mjesto izlaganja, da bi danas bili izloženi u posebno za to prenamijenjenim podrumskim prostorijama Samostana,¹ dok je dio istog materijala na posudbi i prezentiran je u stalnom postavu arheološke zbirke Sv. Stjepana u Gorici kod Gruda. O nakitnim predmetima iz Zbirke bile su objavljene kratke bilješke, većinom bez ilustracija, povodom 100 godišnjice osnutka arheološke zbirke uz naglasak za potrebu detaljne objave ovog materijala, dok su nedavno fibule posebno kataloški obrađene.² Iako je dakle riječ o većinom neobjavljenom materijalu, interpretacijom se potvrđuju od prije iznesene konstatacije vezane za materijalnu kulturu navedenoga područja, ali ipak zbog malo poznatog i objavljenog materijala srednjodalmatinske kulturne skupine humački primjerci zaslužuju kratku analizu.

Izdvojeni nakitni predmeti i metalni dijelovi nošnje pripadaju standardnim oblicima srednjodalmatinske kulturne skupine, i odgovara starijem i dijelom mlađem željeznom dobu. U tekstu će biti predstavljeni reprezentativni oblici pojedinih tipova nakita kako bi se stekao uvid u osnovne tendencije u smislu zadovoljavanja potreba stanovništva za metalnim dijelovima nošnje, odnosno u širem smislu, proizvodima umjetničkog obrta.

Postavlja se pitanje na temelju čega se može govoriti o umjetničkom obrtu, imajući u vidu nakitne predmete i metalne dijelove nošnje humačke zbirke?

Odmah na početku treba istaknuti činjenicu kako područje rasprostiranja srednjodalmatinske kulturne skupine, u okviru kojeg se razmatra humački materijal ne posjeduje resurse za izradu proizvoda umjetničkog obrta u vidu brončanog nakita i metalnih dijelova nošnje. Unatoč tome, što ni na širem području Ljubuškog kotara, odakle se pretpostavlja da potječe humački materijal, a tako ni na širem području rasprostiranja srednjodalmatinske kulturne skupine, naselja su nedovoljno poznata odnosno neistražena, tako da ne raspoložemo arheološkim ostacima obrtnih centara, niti imamo izravne potvrde za izradu predmeta umjetničkog obrta u vidu kalupa za lijevanje, alata i sličnoga. Ali ipak na obrtnu proizvodnju upućuju mnogi proizvodi i oblici materijalne kulture, koji se većinom nalaze isključivo ili najčešće na području rasprostiranja srednjodalmatinske kulturne skupine, ili im se na tom području može pratiti kontinuirani razvoj duži vremenski period, što govori u prilog činjenici da su tu i proizvedeni.

Materijal će u okviru tri grupe biti interpretiran na osnovu stilsko-tipoloških karakteristika. Predmeti su izrađeni

od bronce, a od ostalih materijala poznat je sasvim izuzetno jantar. Izrađeni su tehnikom lijevanja uz doradu iskucavanjem, probijanjem, savijanjem i sl.

Prvoj grupi pripadaju: igla s prstenastom glavicom, tordiranim vratom i bikoničnim dugmetom koji na četiri strane ima izraštaje (T. I. 1.), masivne i duge igle sa stožastom glavicom (T. I. 2.), naočalasti privjesak (T. I. 3.), tordirana ogrlica (T. I. 4.). okrugla pojasna kopča glasinačkog tipa (T. I. 5.)³

Drugu grupu po tipološkom kriteriju možemo još podijeliti na stariju i mlađu.

Starijem dijelu druge grupe uz one predmete čija se uporaba nastavlja iz prethodne faze kao što su: velike igle sa stožastom glavom (T. II. 1.), masivne igle s prstenastom glavicom (T. II. 2.); ubrajaju se i one koje po prvi puta susrećemo u ovoj fazi, kao što su: fibule s dugom nogom i dva puceta na luku (T. II. 3.), starija varijanta polumjesečaste fibule s privjescima (T. II. 4.), čunasta fibula (T. II. 5.), kopča za pojas s vijencem latica na rubu (T. II. 6.), tzv. "glasinački" privjesci u obliku praporca s prorezima i nožicom (T. II. 7.), cjevčice od spiralno namotane brončane žice (T. II. 8.), brončane ogrlice glatke i tordirane (T. II. 9, 10.).

Mlađem dijelu druge grupe pripadaju: fibula glasinačkog tipa (T. III. 1.), fibula delmatskog tipa (T. III. 2.), ulomak fibule polumjesečasto raskovana luka (T. III. 3.), predcertosa fibule (T. III. 4.), ranolatenske fibule jadranskoga tipa (T. III. 5.), naočalaste fibule (T. III. 6.), sljepoočni kolotovi od brončane žice smotani u spiralni svitak (T. IV. 1, 2.), metalni ukras za kosu (T. IV. 3.), limeni sljepoočni koluti tipa Sanski-Most (T. IV. 4.), "delmatski" tip naušnice (T. IV. 5.), kombinirani nakit izrađen od povezanih spiralnih svitaka koluta i privjesaka (T. IV. 6.), kombinirani nakit - alka o kojoj visi niz lančića (T. IV. 7-8.), igle sa svitkastom glavicom i naočalastim privjeskom okačenim o svitak (T. V. 1.), dvopetljaste igle (T. V. 2.), igle omega tipa (T. V. 3.), lijevane sitno profilirane igle (T. V. 4.), tordirana ogrlica (T. V. 5.), mala brončana dugmad (T. V. 6.), jantarna perla (T. V. 7.).

Trećoj grupi pripadaju, odnosno nastavlja se uporaba tzv. latenoidnih istočnojadranskih fibula, dvojne igle, lokalni "delmatski" oblici igala, sljepoočni kolotovi od brončane žice ili limeni tipa Sanski Most, "delmatske" naušnice od brončane žice,⁴ te šarnirska fibula.

Za navedene predmete prve skupine najviše analogija nalazimo u 3. fazi razvoja srednjodalmatinske kulturne skupine, te na širem zapadnobalkanskom, južnopanonskom i prialpskom području.

¹ NIKIĆ 1985, 11, 12.; BASLER 1985, 17 i d.

² ČOVIĆ 1985, 54-57.; ODŽA 2009, 7 i d.

³ Nakitni predmeti prve grupe po tipološkom kriteriju (osim pojasne kopče glasinačkog tipa) mogli bi pripadati i starijem dijelu druge skupine.

⁴ Navedena grupa predmeta nije popraćena slikama u tablama, jer je riječ o istim već u tekstu analiziranim objektima, a izdvojeni su u posebnoj grupi kako bi se istaklo njihovo dugo trajanje što je i jedna od obilježja proizvodnih centara srednjodalmatinske kulturne skupine.

Interesantno je što se u Zbirci na Humcu čuva više igala istog tipa iz različitog vremenskog perioda, na kojima se može pratiti razvoj, te koje će u razdoblju starijeg željeznog doba biti karakteristične upravo za srednjodalmatinsku kulturnu skupinu, a samim tim i dugi vremenski period tokom željeznog doba u uporabi. Riječ je o tipu igala s prstenastom glavicom i bikoničnim dugmetom koji imaju izraštaje sa strane, a čiji najstariji primjerci idu u kasno brončano doba. Čović je brončanodobne primjerke podijelio u četiri varijante, od kojih se u Zbirci čuvaju dva primjerka, dvije različite varijante (a i c).⁵ Ovi stariji primjerci koji drže se tipološkim prethodnicima, mlađim dimenzijama većim i razvedenijim formi, a često se interpretiraju i kao privjesci. Tokom starijeg željeznog doba karakteristični su za 3 i stariji dio 4 faze srednjodalmatinske kulturne skupine, a kao autohtona forma, pretpostavlja se da su bili u uporabi sve do 4. st. pr. Kr., sukladno delmatskoj maniri zadržavanja pojedinih oblika nakita kroz dugi vremenski period (T. I. 1.).⁶ S područja rasprostiranja srednjodalmatinske kulturne skupine poznate su u prilično velikom broju s nalazišta od kojih izdvajamo: Gorica, Korita.⁷

Taj tip nakita proširio se i u srednjobosansku kulturnu skupinu, gdje su karakteristika faze 4, odnosno sredine 6. st. pr. Kr.⁸

Apsolutno kronološki datiraju se u srednjodalmatinskoj kulturnoj skupini u 7. i rano 6. st. pr. Kr., premda se ne isključuje mogućnost da su zadržane u uporabi sve do 4. st.⁹

Osim navedenih, i drugi tipovi iglala veoma su brojno zastupljeni u Zbirci na Humcu, i često upotrebljavani kao dekorativno-funkcionalni element nošnje. Među najstarije željeznodobne primjerke u Zbirci ubrajaju se igle sa stožastom glavom (T. I. 2.). Ovaj tip igle široko je rasprostranjeni nakitni predmet, poznat u više tipova i varijanti, u Italiji, na istočnoalpskom području, u Istri, te srednjodalmatinskoj kulturnoj skupini geografski najbližem liburnskom prostoru odakle je najvjerojatnije i preuzet.¹⁰ Na navedenom području karakteristika je 8. i 7. st. pr. Kr., dok je najranija pojava na području rasprostiranja srednjodalmatinske kulturne skupine zabilježena u posljednjoj četvrtini 8., u 7. te prvoj polovini 6. st. pr. Kr., odnosno u trećoj fazi razvoja navedene skupine, kao već razvijena forma igle.¹¹ Značajno je napomenuti i to da humačke primjerke osim tordiranja, odlikuju i prstenasta zadebljanja na vratu, formirajući varijantu toga nakita i to na sličan način kao i na primjercima igala sa dvostožastom glavicom koje su tipične za srednjodalmatinsku kulturnu skupinu.¹²

Navedena zadebljanja karakteristika su istočnoalpskog područja i Donje Doline gdje je karakterističan i posebni tip nazvan donjodolinskim diskastim iglama.¹³ Također valja istaknuti kako je ovaj oblik nakita bez tipoloških prethodnika na navedenom području s analogijama na lokalitetima Gorica, Potočani, Vašarovine, Crvenice.¹⁴

U Zbirci na Humcu čuva se više ulomaka spiralnonaočalastih privjesaka (T. I. 3.). Tipološke prethodnike s područja rasprostiranja srednjodalmatinske kulturne skupine nalazimo u kasnom brončanom dobu, u vidu dvospiralnih brončanih toka i privjesaka sa cjevastim srednjim dijelom iz kojih su se razvili.¹⁵ Ubrajaju se u predmete širokog areala rasprostranjenosti, i u velikom broju zastupljeni u svim suvremenim grupama zapadnog Balkana ali i šire i to od razvijenog željeznog doba do mlađeg željeznog doba. Upotrebljavani su samostalno ili u kombinaciji s nekim drugim nakitnim predmetom. Zoran primjer za to je i igla sa svitkastom glavicom koja se također čuva na Humcu (T. V. 1.). U srednjodalmatinskoj kulturnoj skupini poznati su u svim fazama razvoja.¹⁶

Stanovnici srednjodalmatinske kulturne skupine kitili su područje vrata i prsa brončanim ogrlicama, tordiranim ili glatkim, kojih je više komada izloženo u arheološkoj zbirci Sv. Stjepana u Gorici kod Gruda. Zastupljene su u dva različita tipa - okrugle (T. I. 4.) i u obliku lire (T. V. 5.) na temelju čega se i kronološki razlikuju. Na Humcu i u muzejskoj zbirci u Gorici kod gruda zastupljen je navedeni nakitni predmet u svim poznatim oblicima i varijantama karakterističnim za srednjodalmatinsku kulturnu skupinu (T. I. 4., T. II. 9-10.¹⁷, T. V. 5.). Riječ je o tipu nakita širokog areala rasprostranjenosti, koji se u gotovo nepromijenjenom obliku, na prostoru rasprostiranja srednjodalmatinske kulturne skupine, pojavljuje kao dio nakitnog asortimana još od kasnog brončanog doba.¹⁸ Mogli si biti okačeni na vratu ili obješeni o traci na prsima, a ne isključuje se ni uporaba više komada odjednom. Tako po tipološkom kriteriju primjer T. I. 4. najbolje se može usporediti s onima iz 3. faze razvoja srednjodalmatinske kulturne skupine, koje su formom bliže kružnom obliku. Ovaj tip nakita poznat je s više nalazišta srednjodalmatinske kulturne skupine, od kojih izdvajamo Gorica, Crvenice kod Duvna.¹⁹ U glasinačkoj kulturi željeznog doba, poznat je u fazi IIIc i IVa, dok ga u IVb više nema, ali srednjobosanska kulturna skupina i Donja Dolina - Sanski Most, također dugi vremenski period zadržavaju u uporabi ovaj nakitni oblik.²⁰ Karakteristika su 2, 3, 4, faze srednjodalmatinske kulturne skupine, tj. od 8 - 4. st. pr. Kr.²¹

U Zbirci se nalazi i okrugla pojasna kopča tzv.

⁵ ČOVIĆ 1971, 306, T. IV. 1, T. IV. 5.

⁶ ČOVIĆ 1987b, 449-455.

⁷ TRUHELKA 1899, T. II. 10.; ČOVIĆ 1971, 78.; GOVEDARICA 1982, 141-142, T. XIV. 2.; ČOVIĆ 1987b, T. XLVIII. 3, 4, 12.

⁸ ČOVIĆ 1987c, 499-501, T. LIII. 1.

⁹ ČOVIĆ 1987b, 450, 454.

¹⁰ GLOGOVIĆ 1989, 10, sl. 5.

¹¹ ČOVIĆ 1987b, 452-453.

¹² ČOVIĆ 1987b, 453.

¹³ ČOVIĆ 1987a, 241.

¹⁴ TRUHELKA 1899, T. II. 5.;

MARIJAN 1986, 30, T. II. 13.; ČOVIĆ 1987b, T. XLVIII. 16.; ČOVIĆ 1969, 34, sl. 7, 2.

¹⁵ ČOVIĆ 1971, 307.

¹⁶ ČOVIĆ 1971, T. II. 1-2.; MAROVIĆ

1971, sl. 1.2, sl. 6.6.; MAROVIĆ-

NIKOLANCI, 1977, sl. 2.5; sl. 15.9.;

ČOVIĆ 1969, 35, sl. 11, 1.; MARIJAN

1986, 30, T. II. 4.; MAROVIĆ 1984,

sl. 23.5.; PERIŠA 1998, 350, T. II. 3.;

ŽUPIĆ 2008, 33, 55, kat. br. 79.;

PETRINEC 1999, 24, 62, kat. br. 14.

¹⁷ ČOVIĆ 1987b, 455, T. L. 15.

¹⁸ ČOVIĆ 1971, 303-304.

¹⁹ TRUHELKA 1899, 367, sl. 41.;

ČOVIĆ 1969, 27, 32, 45, sl. 1.4.; sl.

5, 4.

²⁰ ČOVIĆ 1987d, 582.; ČOVIĆ 1987a,

241, 246.; ČOVIĆ 1987c, 489, 492.

²¹ ČOVIĆ 1987b, 448-459.

glasinačkog tipa (T. I. 5.) s četiri "t" perforacije oko ispupčenog središnjeg dijela, koji su i jedini ukras ovog nakitnog predmeta. Ukrasna pojasna kopča imala je uz funkcionalnu i dekorativnu ulogu. Služila je kao praktični ukras krajeva pojasa za koje se zapinjala ili pojedinih drugih dijelova odjeće. Proširila se na područje rasprostiranja srednjodalmatinske kulturne skupine s glasinačkog područja, na kojem najbliže analogije nalazimo u IVb fazi.²² Na navedenom području može se pratiti i razvoj ovog nakitnog predmeta još od kasnog brončanog doba.²³ Najbliže analogije humačkom primjerku nalazimo u Gorici.²⁴

Za predmete starijeg dijela druge skupine najviše analogija nalazimo u starijem dijelu 4. faze razvoja srednjodalmatinske kulturne skupine, te na širem zapadnobalkanskom, južnopanonskom i prialpskom području. Uz one nakitne oblike čiju uporabu možemo pratiti od kasnog brončanog doba, karakteristični su i oni liburnske, te glasinačke provenijencije.²⁵ Još uvijek u ovom razdoblju se ne izrađuju posve nove, lokalne forme nakita ali ipak preuzeti oblici mogli su biti upotpunjeni pojedinim elementima, te nošeni upravo u delmatskoj maniri. I onda kad oblik nema direktnih analogija riječ je o delmatskoj kombinaciji dobro poznatih i široko rasprostranjenih oblika, tako da se ni u tom slučaju ne može govoriti o samostalnoj produkciji, već samo o uzorima i preuzimanju formi.

Dugo trajanje pojedinih oblika nakita u okviru srednjodalmatinske kulturne skupine jedna je od karakteristika proizvođačkih centara i afiniteta klijentele navedenog područja. Tako su u fazi 3 i starijem dijelu faze 4 bile omiljene velike igle sa stožastom glavicom i masivne igle s prstenastom glavicom (T. II. 1-2).²⁶

Fibule s dugom nogom i dva dugmeta na luku (T. II. 3.) široko je rasprostranjen tip nakita, jadranskog i alpskog područja, koji u okviru pojedinih kulturnih skupina razvija lokalne inačice u vidu različitog ukrašavanja noge i luka fibule, bilo da je riječ o različito izvedenom plastičnom ukrasu ili ugraviranom, odnosno urezanom.²⁷ Humački primjerci ukazuju na italske uzore.²⁸ Općenito je i karakteristika 6. st. pr. Kr., koje u razvoju srednjodalmatinske kulturne skupine pripada starijem dijelu 4. faze razvoja, jak liburnski utjecaj. Usprkos navedenome stanovnici srednjodalmatinske kulturne skupine raznim dodacima koje su vješali o iglu nadopunjavali su taj proizvod kreirajući vlastitu inačicu nakita, kako je to zabilježeno na primjeru iz Gorice.²⁹ Sličan kolut s nizom lančića čuva se i u Gorici (T. IV.

7-8.), za koji se ipak ne može pouzdano utvrditi da je činio sastavni dio upravo ovog tipa nakita. Za navedeni tip fibule koji je predstavljao iznimno omiljenu formu nakita stanovnika srednjodalmatinske kulturne skupine, pretpostavlja se kako se posredstvom navedene (skupine) proširio u srednjobosansku kulturnu skupinu te vjerojatno i na južnojadransko kulturno područje.³⁰ Na području rasprostiranja srednjodalmatinske kulturne skupine datiraju se u 6. st. pr. Kr.³¹

Starija varijanta polumjesečaste fibule s privjescima (T. II. 4.) tip je nakita koji se s područja Glasinca proširio na područje srednjodalmatinske kulturne skupine u kojoj je karakterističan za stariji dio četvrte faze razvoja, odnosno kraj 6. i poč. 5. st. pr. Kr.³² Kulturni utjecaji s Glasinca biti će intenzivirani u mlađem dijelu navedene faze.

Čunasta fibula (T. II. 5.) tip je nakita koji možda najbolje prezentira položaj srednjodalmatinske kulturne skupine (druga polovina 6. st. pr. Kr.) između - s jedne strane kulturnih strujanja s Glasinca, s kojim se dovodi u vezu ukrašavanje luka fibule i Mediterana, točnije Picenuma koji se ogleda u pucetastom završetku noge.³³

Kalotna pojasna kopča ukrašena nizom latica na obodu (T. II. 6.) služila je za pričvršćivanje odjeće ili tkanica. Na područje srednjodalmatinske kulturne skupine proširila se s Glasinca, gdje se može pratiti razvoj ovog nakitnog predmeta. Uporaba ovog nakitnog predmeta prevladava od faze IVc-2 do faze Va.³⁴ S Glasinca se ovaj tip nakita proširio i u srednjobosansku kulturnu skupinu, te Donju Dolinu-Sanski Most.³⁵ Primjerak s Humca apsolutno kronološki može se datirati u sredinu 6. st. pr. Kr.

Privjesci su u humačkoj zbirci zastupljeni određenim brojem tipova i varijanti od kojih su najbojniji tzv. glasinački ažurirani privjesci u obliku praporca (T. II. 7.). Poznato je da su kao proizvodni viškovi s glasinačkog područja dospjeli u brojne susjedne grupe pa tako i u zapadnu Hercegovinu. Humački primjerci pripadaju mlađoj varijanti, s nožicom, koji se na Glasincu pojavljuju u IVc-1 fazi da bi posebno omiljeni bili u IVc-2 fazi koja vremenski odgovara razdoblju od 550-500/475. g. pr. Kr. i kronološki je paralelna sa starijim dijelom 4. faze razvoja srednjodalmatinske kulturne skupine kojoj pripadaju i humački primjerci, a bili su u uporabi i u mlađem dijelu iste faze.³⁶ U zapadnoj Srbiji zajedno sa spiralnim cjevčicama od brončane žice tvorili su složeni nakit koji je služio ukrašavanju pojasa.³⁷ Mnoštvo je ulomaka spiralnih cjevčica (T. II. 8.) koje se čuvaju na Humcu, pa se ne isključuje ni mogućnost ovakve ukrasne kompozicije na području zapadne Hercegovine. Pitanje jesu li ovi predmeti imali i neko drugo svojstvo osim

²² ČOVIĆ 1987d, 596.

²³ BENAC - ČOVIĆ 1957, 34.

²⁴ ČOVIĆ 1987b, 450, 452, T. XLVIII. 20.

²⁵ ČOVIĆ 1987b, 448, 455; *usp. također* BATOVIĆ 1986, str. 30-39; GABROVEC MIHOVIĆIĆ 1987, 310; BATOVIĆ 1987, str. 350 i dalje; DRECHSLER-BIŽIĆ 1987, str. 402 i dalje; LOLLINI 1976, str. 133 i dalje; ČOVIĆ 1987a, 244 i dalje; ČOVIĆ 1987c, str. 496 i dalje

²⁶ ČOVIĆ 1987b, 454.

²⁷ GLOGOVIĆ 2003, 59-62.

²⁸ ODŽA 2009, 11-12, (kat. br. 1-8); LOLLINI 1976, 132-133 i d. T. VI. 9.

²⁹ TRUHELKA 1899, 356-357, sl. 18.

³⁰ ČOVIĆ 1987c, 499, 501; GLOGOVIĆ 2003, 62.

³¹ ČOVIĆ 1987b, 455

³² GLOGOVIĆ 2003, 68-70; ODŽA 2009, 12-13, bilj. 28, (kat. br. 9).

³³ BENAC - ČOVIĆ 1957, 42, 43, 50, bilj. 136, T. XXXVIII, 8-9, T. XXXIX, 18; ČOVIĆ 1987d, 619, T. LXII, 28, 33; LOLLINI 1976, 137-150; ODŽA 2009, 13-14, (kat. br. 10).

³⁴ BENAC-ČOVIĆ 1957, 45, T. XXX. 10; ČOVIĆ 1987, 610, 621.

³⁵ ČOVIĆ 1987c, 493 i d; ČOVIĆ 1987a, 250.

³⁶ ČOVIĆ 1987b, 455-456, T. L. 14.

³⁷ VASIĆ 1977, Pl. 28. 9.

ukrasnoga, za sada ostaje otvoreno. Vjerojatno su zbog svoje dekorativnosti i upadljivosti bili atraktivni među stanovništvom navedenog područja pa je i to razlog zašto se u toliko velikom broju nalaze u Zbirci.

Cjevčice od spiralno namotane brončane žice "saltaleoni" (T. II. 8.) ovdje navodimo jer se velikim brojem ulomaka nalaze u zbirci na Humcu. Kao ukrasni predmet poznat je od brončanog doba.³⁸ Po Čovićevom mišljenju mogli su među ostalim služiti kao samostalni nakit ili kao dijelovi ogrlica.³⁹

Predmeti mlađeg dijela druge grupe najviše analogija imaju u mlađem dijelu 4 faze razvoja srednjodalmatinske kulturne skupine.⁴⁰ To razdoblje karakteriziraju jaki grčki utjecaji, koji će se nastaviti i u sljedećim stoljećima. I dalje je očit kulturni utjecaj sa susjednog liburnskog područja, ali sada u znatno manjoj mjeri nego u prethodnom razdoblju. Razdoblje je obilježeno samostalnim delmatskim zanatstvom, potaknuto impulsima s navedenih područja.

Tzv. fibula tipa Novi Pazar (T. III. 1.), odnosno "glasinačkog" tipa pobuđuje najviše zanimanja upravo zbog pretpostavljenog utjecaja koji je mogla formom, posebice oblikom noge izvršiti na čitavi niz fibula koje se u literaturi nazivaju delmatskim.⁴¹

Impulsi za izradbu delmatskog tipa fibule (T. III. 2.) u pogledu oblika noge stižu s kulturno naprednijega glasinačkog područja i vezuju se uz skupinu Novi Pazar. Raznovrsnost i kombinacija pravokutne noge s različitim formama svjedoči o sposobnosti delmatskih radionica da same izrađuju određene forme na osnovi pojedinih stranih elemenata.⁴²

S Glasinačkog područja, točnije IVc-2 faze kulturnim utjecajima proširio se međuostalim i krestasti tip fibule (T. III. 3.).⁴³ Preuzimanje dijela elementa ovog tipa fibule, kreste, vidljivo je i kod oblikovanja pojasnih kopči koje također u literaturi nose epitet glasinačkih. Očito su stanovnicima srednjodalmatinske skupine bili veoma interesantni jer su obje forme nakita zastupljene među ostalim i na Humcu. Ali još je važnija pretpostavka kako su ovi krestasti izdanci, zajedno sa fibulom tzv "glasinačkog" tipa asimetrično postavljene nožne pločice, mogli imati utjecaja pri formiranju tzv. "delmatskog" tipa fibule.⁴⁴

Element raskovanog i perforiranog luka poznat je iz starijeg dijela 4 faze razvoja srednjodalmatinske kulturne skupine, a u kombinaciji sa asimetrično postavljenom nožnom pločicom predstavlja izrazito glasinačko obilježje unutar navedene kulturne skupine. Karakteristične su za drugu polovicu, odnosno sredinu 5. st. pr. Kr., a slične

primjerke pronalazimo i na susjednom južnojadranskom kulturnom području.⁴⁵

Kulturni utjecaj s liburnskog područja na srednjodalmatinsko nastavljen je i tokom mlađeg dijela četvrte faze razvoja.⁴⁶ Predcertosa fibule (T. III. 4.) na području srednjodalmatinske kulturne skupine datiraju se u 6. st. pr. Kr., dakle starije su od srednjobosanskih primjeraka gdje su se proširili posredstvom srednjodalmatinske kulturne skupine.⁴⁷

Zapadnobalkanski tip nakita širokog areala rasprostranjenosti je i ranolatenska fibula jadranskog tipa (T. III. 5.), koja se s područja liburnske kulture, gdje je zastupljena velikim brojem primjera i varijanti, proširila na okolna područja, uključujući i srednjodalmatinsko gdje se datiraju u 5. st. pr. Kr.⁴⁸

Naočalasta fibula (T. III. 6.) u srednjodalmatinsku kulturnu skupinu proširila se s područja rasprostiranja liburnske kulture. Široko je rasprostranjen oblik nakita još od kasnog brončanog doba.⁴⁹ Primjerci s Humca datiraju se u kraj 5. i prvu polovicu 4. st. pr. Kr.⁵⁰

Za dva spiralna svitka od brončane žice sa po osam navoja (T. IV. 1-2.), iako nikad potvrđeni položajem u grobu, Čović pretpostavlja da su služili ukrašavanju kose, odnosno pletenica.⁵¹ Također pretpostavlja da su se razvili iz dvospiralnih toka i privjesaka, najprije kao spiralni svici s ušicama, dok bi humački primjerci predstavljali mladu varijantu. Tome bi išla u prilog činjenica da su pojedini glasinački primjerci spiralnih svitaka, kasnog brončanog doba, pronađeni po jedan sa svake strane lubanje.⁵² Dakle, navedeni ukras za kosu Čović dovodi u vezu sa dvospiralnim tokama i privjescima kasnog brončanog doba, nakita, prije svega, širokog areala rasprostranjenosti, ali ipak najveće dokumentirane koncentracije na području istočne obale Jadrana i njegova neposredna zaleđa.⁵³ Valja naglasiti da je ovaj oblik nakita, u toku ranog i razvijenog željeznog doba izrazito brojan i upravo karakterističan za područje rasprostiranja srednjodalmatinske kulturne skupine. Zastupljen je, u starijoj formi s ušicama, od 2. faze razvoja, u uporabi je bio i u 3. fazi, da bi kao veoma važan dio nošnje bio i u 4. fazi, a pretpostavlja se da je mogao ostati u uporabi i tokom 5. faze srednjodalmatinske kulturne skupine.⁵⁴ Ovaj tip nakita, širokog areala rasprostiranja, poznat je i u susjednim grupama glasinačkoj, srednjobosanskoj, liburnskoj, japodskoj, Donja Dolina Sanski Most.

Mali spiralni ukras za kosu sa srednjim zavojem u obliku limene trake (T. IV. 3.). Zbog malih dimenzija Čović pretpostavlja kako je također riječ o ukrasu za kosu, a ne o narukvici.⁵⁵ Oblikom, navedeni nakitni predmet,

³⁸ ČOVIĆ 1971, 304.

³⁹ ČOVIĆ 1969, 35, sl. 11, 6, 7.

⁴⁰ ČOVIĆ 1987b, 455-457.

⁴¹ VASIĆ 1987, 43-46.; ODŽA 2009, 14-15, (kat. br. 12.)

⁴² ODŽA 2009, 15-16, (kat. br. 13.)

⁴³ BENAC - ČOVIĆ 1957, 44, 50; VASIĆ 1987, 52; ODŽA 2009, 14, (kat. br. 11.)

⁴⁴ VASIĆ 1987, 52.

⁴⁵ ODŽA 2009, 16-17, (kat. br. 14-17.)

⁴⁶ BATOVIĆ 1986, 32, sl. 5.7.

⁴⁷ ČOVIĆ 1987c, 503-504; ODŽA 2009, 18, (kat. br. 20.)

⁴⁸ BATOVIĆ 1987, 351; ČOVIĆ 1987b, 455, 458; ODŽA 2009, 19, kat. br. 21-24.

⁴⁹ BATOVIĆ 1987, 385.

⁵⁰ ODŽA 2009, 17-18, (kat. br. 18-19.); GLOGOVIĆ 2003, 25-30, T. 62; TRUHELKA 1899, 351, 352, sl. 12.; ČOVIĆ - NIKIĆ 1983, 88, 90, T. I. 1a, 1b; MARIJAN 1986, 26, 30, T. II. 5.; MAROVIĆ 1984, 56, sl. 23. 1, 4.; BULIĆ 1898, str. 157, T. VIII.

⁵¹ ČOVIĆ 1971, 302-303.

⁵² ČOVIĆ 1970, 81.

⁵³ ČOVIĆ 1970, 80-83.

⁵⁴ ČOVIĆ 1987b, 455-456.

⁵⁵ ČOVIĆ 1985, 57.

sličan je narukvicama kakve su zastupljene u glasilačkoj kulturi željeznog doba u fazama IVa i IVb. U glasilačku kulturu ovaj oblik nakita proširio se iz Grčke, a bio je poznat na širokom području.⁵⁶ Kao što je slučaj i sa nekim drugim oblicima nakita (fibule), najvjerojatnije je riječ o preuzimanju same ideje sa susjednog područja koja je onda prilagođena ukusu i potrebama lokalnog stanovništva, dakle, nije ornamentirana i nije u funkciji narukvice, već je kako iz samih dimenzija proizlazi, mogla biti upotrijebljena za ukrašavanje kose.⁵⁷ Najbliže analogije u okviru srednjodalmatinske kulturne skupine pronalazimo u Gorici, gdje je sličan objekt, ornamentiran, interpretiran kao dječja narukvica.⁵⁸ S obzirom na vremensku pojavu u glasilačkoj kulturi, ovaj oblik nakita na području srednjodalmatinske kulturne skupine, mogao bi pripadati četvrtoj fazi razvoja. Apsolutno kronološki to bi odgovaralo vremenu 5. st. pr. Kr.⁵⁹

Ukrasu glave također su pripadali i sljepoočni koluti tipa Sanski Most (T. IV. 4.), koji su se s prostora kulturne skupine Donja Dolina - Sanski Most, gdje se pojavljuju (u 3a-2 i 3b fazi) od sredine 5. st. pr. Kr. do kraja 4. st. pr. Kr.,⁶⁰ proširili u srednjodalmatinsku kulturnu skupinu. Nalazima iz Crvenice zasvjedočeni su na navedenom području još od 5. st. pr. Kr., a nalazimo ih i među materijalom svetišta u Gorici.⁶¹

Nakit načinjen od brončane žice, kružnog presjeka, forme otvorenog koluta sa šiljastim završetkom krajeva, na čijim se rubovima nalaze spiralne cjevčice od tanke brončane žice, koje se mogu pomicati, (T. IV. 5.) Čović interpretira kao naušnice.⁶² S područja rasprostiranja srednjodalmatinske kulturne skupine pronađen je na nalazištima Ritke Liske, Vašarovine 1, Postranje,⁶³ odakle se proširio i u srednjobosansku kulturnu skupinu, gdje se pronalazi u okviru 3. i 4. faze razvoja gdje se pojavljuje od početka, odnosno prve četvrtine 7. st. pr. Kr. pa je u uporabi do prve polovine 5. st. pr. Kr.⁶⁴

Brončane ulomke sačuvane u više komada moguće je interpretirati kao kombinirani kolutasti nakit (T. IV. 6-8.). Od ulomaka koji se čuvaju u Zbirci nemoguće je kompletirati pojedine objekte ali je neupitno da su činili dijelove kombiniranog nakita. Iz preostalih nepovezanih dijelova nemoguće je odgonetnuti od po koliko dijelova se sastojao pojedini nakitni objekt. Iako sačuvani u prelomljenim i razdvojenim formama nekad su bili nošeni kao samostalni ukrasni predmeti ili u kombinaciji s nekim drugim nakitnim objektima, kako to zorno pokazuju primjerci iz Gorice⁶⁵ ili Crvenice kod Duvna.⁶⁶ Razvoj takvih ukrasnih predmeta može se pratiti još od kasnog brončanog doba na području Delmata, o

čemu svjedoči primjerak iz Tercele kod Vranjica, a koji će u 4. faze srednjodalmatinske kulturne skupine biti dokumentiran na najvećem broju lokaliteta.⁶⁷ Problem je što ni s jednog do danas poznatom nalazišta nije poznata pozicija na pokojniku. Pojedini ulomci od lijevane brončane žice, četvrtasta presjeka, mogli su izvorno predstavljati formu sličnu onoj bolje sačuvanoj s Humca⁶⁸ ili Crvenica kod Duvna.⁶⁹ Iako na prvi pogled jednostavni i neatraktivni, u kombinaciji (s iglom, fibulom i sl.) ili samostalno davali su poseban pečat nošnji stanovnika srednjodalmatinske kulturne skupine, u vidu kićenosti, masivnosti, glomaznosti i to kao trajna odrednica njihovog modnog stila, čije začetke možemo pratiti još od kasnog brončanog doba.

Igle sa svitkastom glavicom i naočalastim privjeskom okačenim o svitak (T. V. 1.) široko je rasprostranjen oblik nakita poznat još od brončanog doba. U srednjodalmatinskoj kulturnoj skupini u uporabi je od 3 faze razvoja, dok se u mlađem dijelu četvrte faze razvoja javlja kao posebna tipološka inačica s naočalastim privjeskom.⁷⁰

Igle "omega" tipa (T. V. 2.), također su široko rasprostranjen oblik nakita koji se u srednjodalmatinskoj, glasilačkoj, Donjoj Dolini - Sanski Most kulturnoj skupini zadržao u uporabi do kraja 3. st. pr. Kr.⁷¹

Dvopetljaste igle (T. V. 3.) dosta su široko rasprostranjen oblik nakita.⁷² U okviru srednjodalmatinske kulturne skupine karakteristične su za mladi dio 4 faze, a u uporabi se zadržavaju i u 5 fazi.⁷³ Na Glasincu se njihova pojava može pratiti od faze IVa do Vb.⁷⁴

Lijeve sitnoprofilirane igle (T. V. 4.) odlika su srednjodalmatinske kulturne skupine klasičnoga razdoblja.⁷⁵ Apsolutno kronološki datiraju se u 5. st. pr. Kr. i idu u red nakitnog predmeta koji je mogao biti u uporabi i u slijedećoj fazi razvoja.⁷⁶

Mala brončana dugmad (T. V. 6.) ubraja se također u standardne dijelove odjeće 4 faze razvoja srednjodalmatinske kulturne skupine, a u uporabi su bili od 8. do 5. st. pr. Kr.⁷⁷

U mlađem dijelu 4. faze srednjodalmatinske kulturne skupine područje vrata i prsa ukrašavalo se međuostalim i ogrlicama s jantarnim perlama (T. V. 7.) od kojih se jedna čuva u zbirci na Humcu.⁷⁸ Najbliže analogije pronalazimo u Gorici,⁷⁹ premda je i tamo u odnosu na mnogobrojni i raznovrsni ostali materijal zastupljen samo jednim primjerkom. Više primjeraka poznato je iz Mirlović Zagore.⁸⁰ Od susjednih grupa, u najvećem se broju jantar upotrebljavao za ukrašavanje kod Japoda i Liburna.⁸¹

⁵⁶ BENAC - ČOVIĆ 1957, 29.

⁵⁷ ČOVIĆ 1985, 57.

⁵⁸ TRUHELKA 1889, 368, sl. 44.

⁵⁹ Usp. ČOVIĆ 1987b, 455 i d.

⁶⁰ ČOVIĆ 1987a, 257, 260, T. XXVIII, 11.; XXIX, 8.

⁶¹ TRUHELKA 1899, 379, sl. 65;

ČOVIĆ 1969, 31-32, sl. 5:5-6; ČOVIĆ 1987b, T. XLIX, 23.

⁶² ČOVIĆ 1969, 32, sl. 6.

⁶³ BULIĆ 1898, T. V-VI. 16-22, 34;

ČOVIĆ 1969, 32, sl. 6.; ČOVIĆ-NIKIĆ 1983, 90, T. II. 12.

⁶⁴ ČOVIĆ 1987c, 492, T. LII, 13.

⁶⁵ TRUHELKA 1889, sl. 18, 47-48, 50, 89.

⁶⁶ ČOVIĆ 1969, 34-35, sl. 8:6.

⁶⁷ ČOVIĆ 1971, 84-85, sl. 14;

TRUHELKA 1889, 383, sl. 18, 47-48,

50, 89; ČOVIĆ 1969, 34-35, sl. 8:6;

ČOVIĆ - NIKIĆ 1983, 89, T. II. 11;

ČOVIĆ 1987b, 456, bilj. 77.

⁶⁸ ČOVIĆ 1985, T. III. 5.

⁶⁹ ČOVIĆ 1959, sl. 8:6.

⁷⁰ ČOVIĆ 1987b, 450, 456-457.

⁷¹ ČOVIĆ 1987a, 262; MARIJAN 2001,

80, 91; MAIER 1956, 67-69.; VASIĆ

1982, 241 i d.

⁷² VASIĆ 1982, 232 i d; MAIER 1956,

69-70.

⁷³ ČOVIĆ 1987b, 456, 459.; ČOVIĆ

1969, 34, sl. 8. 1-2; ČOVIĆ 1983, 90,

T. I. 9; TRUHELKA 1889, 369-371,

sl. 46-48.

⁷⁴ BENAC-ČOVIĆ 1957, 30 i d.

⁷⁵ ČOVIĆ 1987b, 456, T. L. 1.

⁷⁶ TRUHELKA 1899, T. II. 1-3.; ČOVIĆ

1969, sl. 7. 8; ČOVIĆ 1987b, 459.

⁷⁷ ČOVIĆ 1971, 304; ČOVIĆ 1987b,

457, BATOVIĆ 1986, 26-39.

⁷⁸ ČOVIĆ 1987b, 456.

⁷⁹ TRUHELKA 1899, 384, sl. 97.

⁸⁰ ŽUPIĆ 2008, 33, kat. 69-73.

⁸¹ BALEN-LETUNIĆ 2004, 234-242,

257.; BATOVIĆ 1987, 350-351.

Treća grupa nakitnih predmeta najviše analogija ima u 5 fazi razvoja srednjodalmatinske kulturne skupine koju karakterizira veći priljev stranih utjecaja. Lokalne radionice i dalje djeluju. Pojedini elementi iz prethodne faze kombiniraju se s novim formama, proizvodeći tipične forme nakita za hercegovačko područje, kao što su, primjerice, šarnirske fibule s pravokutnom nožnom pločicom (sl. 1).⁸² Vrijeme je to sve izrazitije helenizacije na području srednjodalmatinske skupine, dok utjecaj Glasinca naglo slabi.

Osim nakitnih predmeta širokog areala rasprostranjenosti (koje u ovom razmatranju neće biti analizirane⁸³), ova faza u razvoju srednjodalmatinske kulturne skupine obilježena je i predmetima dugog trajanja što je i jedna od temeljnih odlika kulture koji se manifestiraju kroz nakitne predmete. Naime, potaknuti stranim impulsima nastaju oblici (sl. 1) koje je još uvijek u razdoblju u kojem se gube lokalna obilježja materijalne kulture moguće okarakterizirati kao specifično delmatske.

ZAKLJUČAK

Proizvodi umjetničkog obrta, nakitni predmeti i metalni dijelovi nošnje Humačke zbirke, produkti su domaćih radionica. Na njihov nastanak djelovali su odnosi i veze sa susjednim područjima, pretežno glasinačkim, ali i liburnskim, južnojadranskim, južnopanonskim, prialpskim, italiskim, grčkim.

Raznovrsnost i brojnost u tekstu analiziranih nakitnih predmeta upućuje i na veliku lokalnu proizvodnju. Na posebnost i originalnost oblika i formi humačkog nakita djelovali su: nasljeđe, oponašanje stranih uzora i prilagođavanje vlastitim potrebama. Izabrani humački materijal kraja 8, 7. i polovine 6. st. pr. Kr. odražava heterogenu kulturnu sliku koja se formirala pod utjecajem tradicije (T. I. 1, 3-4) te kulturnih strujanja s liburnskog (posredno i jugoistočnoalpskog) T. I. 2., i glasinačkog područja (T. I. 5.). Tordirane ogrlice i spiralnonaočalasti privjesci široko su rasprostranjeni

tipovi nakita čiji razvoj možemo pratiti još od kasnog brončanog doba, a karakteristični su i za susjedne kulture, što upućuje na zajedničke genetske osnove. U okviru srednjodalmatinske kulturne skupine u uporabi su od kraja 8 - 4. st. pr. Kr., kao što potvrđuju humački primjerci. Kako je već u uvodu istaknuto, zbog slabe istraženosti, ne raspolažemo podacima o obrtnim centrima srednjodalmatinske kulturne skupine. Ali na lokalnu proizvodnju upućuju proizvodi koji se većinom nalaze na području rasprostiranja navedene skupine. Igle s prstenastom glavicom i bikoničnim dugmetom na vratu forma je nakita čiji razvoj možemo pratiti još od kasnog brončanog doba na domaćem tlu, te se s ovog područja proširio u susjedne kulturne skupine. Sukladno sklonosti dugog zadržavanja pojedinih nakitnih predmeta u uporabi, poznati su tokom svih razvojnih faza srednjodalmatinske kulturne skupine. U humačkoj zbirci moguće je pratiti razvoj formi od jednostavnijih ka složenijim, pa se postavlja pitanje može li se u široj okolici pretpostaviti lokalna obrtna radionica ili je riječ o slučajnosti uslijed nedovoljne istraženosti. Iгла sa stožastom glavicom bez tipoloških je prethodnika na području rasprostiranja srednjodalmatinske kulturne skupine, što upućuje na utjecaje i veze sa susjednim područjima, liburnskim, odnosno kad je riječ o pojasnoj kopči glasinačkog tipa, glasinačkim.

Od sredine 6. st. pr. Kr. nastavljaju se kulturni utjecaji i veze šire okolice Ljubuškoga s italiskim, glasinačkim i jugoistočnoalpskim područjem. Veze s jadranskim primorjem i Picenumom ogledaju se u oblikovanju fibula s dva puceta na luku (T. II. 3.). Iako je riječ o široko rasprostranjenom tipu poznatom u više tipoloških inačica, humački primjerci vežu se za italske uzore. U sasvim delmatskoj maniri kićenosti i glomaznosti ovi nakitni predmeti mogli su biti upotpunjeni ukrasnim detaljima u vidu privjesaka i lančića kakve u velikom broju (rastavljene na dijelove) pronalazimo u Zbirci (T. IV. 6-8.). Sve to upućuje na zahtjeve za lokalnom proizvodnjom. Fibule, pojasna kopča i privjesci (T. II. 4 - 7.) upućuju na ovisnost o stranim uzorima naprednijih metaloprerađivačkih područja, u ovom slučaju Glasinca. Čunasta fibula spretna je kombinacija italjskih i glasinačkih uzora, te samim tim potvrda samostalnog delmatskog zanatstva 6. st. pr. Kr. To samostalno delmatsko zanatstvo nastavljeno je i u kasnijim stoljećima kada domaći zanatlije (T. III. 1.) potaknuti stranim impulsima kreiraju sasvim nove forme nakita (T. I. 2.). S druge strane i dalje su u velikoj mjeri zavisni od stranih utjecaja metaloprerađivačkih centara, bilo glasinačkih (T. III. 3.) ili liburnskih (T. III. 4-6.).

Sl. 1. Šarnirska fibula s pravokutnom nožnom pločicom

⁸² VASIĆ 1985, 123, 124; VASIĆ 1999; ODŽA 2009, 19-20, (kat. br. 25-26.)

⁸³ ODŽA 2009, 20 i d.

U petom i početkom četvrtog stoljeća posebna se pažnja posvećivala kićenju glave (T. IV. 1-5.). Nadalje, uz oblike koji evoluiraju iz kasnog brončanog doba (T. IV. 1-2, 6-8.; T. V. 6.), pronalazimo i one strane provenijencije (T. IV. 3-4.), te specifično delmatske proizvode koji su se formirali na domaćem tlu i odatle proširili u susjedna područja (T. IV. 5.; T. V. 4.). Sve to odražava kićenost te pridonosi upadljivosti delmatske nošnje. I kad je riječ o formama širokog areala rasprostranjenosti (T. V. 1-3.) mogućim dodacima stvarao se dojam glomaznosti (T. IV. 6-8.). Dakle, riječ je o kulturnim utjecajima s italskoga, glasinačkoga i jugoistočnoalpskoga područja odnosno prilagodbi formi lokalnom ukusu. Delmatski tip naušnice (T. IV. 5.), tzv. kombinirani nakit (T. IV. 6-8.), te lokalni tip igle odražava stupanj samostalnosti delmatskih radionica, koje svojim značajkama ukazuju da su nastale na domaćem prostoru. To je razdoblje

kada delmatske proizvode pronalazimo i u susjednim kulturama. Zapravo navedeni primjerci svjedoče o tehničkom nivou radionica te sposobnosti majstora.

U četvrtom stoljeću, odnosno, u vremenu sve više naglašenih keltsko-latenskih i helenističkih utjecaja na zapadnom Balkanu, potaknuti stranim impulsima lokalni obrtnici i dalje kreiraju nove forme (sl. 1.).

Ovaj kratak pregled svjedoči o originalnosti i osobenosti ukusa muškaraca i žena šireg Ljubuškog kotara koji su se kitili ovim predmetima, te na današnjem stupnju istraženosti (bez obzira na brojne nedorečenosti proizašle iz nesistematski istraženih nekropola) navedene kulturne skupine, vrhunac dostignuća u umjetničkom obrtu.

Je li riječ o Delmatima ili pripadnicima nekih drugih etničkih zajednica s područja zapadne Hercegovine, otvoreno je pitanje?⁸⁴

⁸⁴ BENAC 1987, 781 i dalje. Usp. također ZANINOVIĆ 1966.

T. I.

T. II.

T. III.

T. IV.

T. V.

LITERATURA:

- BALEN-LETUNIĆ 2004 D. Balen-Letunić, Japodi, u: *Ratnici na razmeđu Istoka i Zapada - Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb 2004, 211-257.
- BATOVIĆ 1986 Š. Batović, *Dalmatska kultura željeznog doba*, RFFZd 25, Zadar 1986, 5-60
- BATOVIĆ 1987 Š. Batović, *Liburnska grupa*, PJZ V, Sarajevo 1987, 339-390
- BASLER 1985 Đ. Basler, *Nova postavka Muzeja franjevačkog samostana Humac*, u: *100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984)*, A. Zelenika (ur.), Ljubuški 1985, 17-29
- BENAC, ČOVIĆ 1957 A. Benac, B. Čović, *Glasinac 2*, Sarajevo 1957.
- BENAC 1987 A. Benac, *O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji*, PJZ V, Sarajevo 1987, 737-802
- BULIĆ 1898 I. Bulić, *Prehistorično groblje u Postranju kod Imotskog*, BASD XXI, Split 1898, 152-157
- ČOVIĆ 1969 B. Čović, *Grobnice željeznog doba iz Crvenice kod Duvna*, VAHD LXIII-LXIV, Split 1969, 25-48
- ČOVIĆ 1970 B. Čović, *Vodeći tipovi kasnog brončanog doba na području Delmata*, *Godišnjak VIII*, CBI 6, Sarajevo 1970, 67-97
- ČOVIĆ 1971 B. Čović, *Nalaz praistorijskog nakita iz Otoka (Vitina)*, *GZM n. s. A*, XXVI, 1971, 313-331
- ČOVIĆ 1985 B. Čović, *Praistorijska zbirka Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog*, u: *100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984)*, A. Zelenika (ur.), Ljubuški 1985, 49-59
- ČOVIĆ 1987a B. Čović, *Grupa Donja Dolina - Sanski Most*, PJZ V, Sarajevo 1987, 232-286
- ČOVIĆ 1987b B. Čović, *Srednjodalmatinska grupa*, PJZ V, Sarajevo 1987, 442-480
- ČOVIĆ 1987c B. Čović, *Srednjobosanska grupa*, PJZ V, Sarajevo 1987, 481-528.
- ČOVIĆ 1987d B. Čović, *Glasinačka kultura*, PJZ V, Sarajevo 1987, 575-643
- ČOVIĆ, NIKIĆ 1983 B. Čović, D. Nikić, *Grobnice željeznog doba iz Vašarovina kod Livna - Zbornik ADBH 1*, Sarajevo 1983, 87-92
- DRECHSLER-BIŽIĆ 1987 R. Drechsler-Bižić, *Japodska grupa*, PJZ V, Sarajevo 1987, 391 - 441
- GLOGOVIĆ 1989 D. Glogović, *Prilozi poznavanju željeznog doba na sjevernom Jadranu*, Zagreb 1989.
- GLOGOVIĆ 2003 D. Glogović, *Fibeln im kroatischen Küstengebiet, Prähistorische Bronzefunde XIV*, 13, Stuttgart 2003.
- GOVEDARICA 1982 B. Govedarica, *Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni*, *Godišnjak XX*, CBI 18, Sarajevo 1982, 111-188
- LOLLINI 1976 D. G. Lollini, *Sintesi della civita Picena, Jadranska obala u protohistoriji*, M. Suić (ur.), Zagreb 1976, 117-153
- MAIER 1956 F. Maier, *Zu einige bosnisch-herzegowinischen Bronzen in Griechenland*, *Germania* 34/1-2, 62-75.
- MARIJAN 1986 B. Marijan, *Zajednička grobnica željeznoga doba iz Vašarovina kod Livna*, *GZM XL/XLI*, Sarajevo 1986, 23-38
- MARIJAN 2001 B. Marijan, *Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina, južna Dalmacija)*, VAHD 93, Split 2001, 7-221
- MAROVIĆ 1971 I. Marović, *Željeznodobni grobovi u Žaganj docu kod Sumartina (o. Brač)*, VAHD LXV-LXVII, 1963-1965, Split 1971, 5-26

- MAROVIĆ 1984 *I. Marović, Sinjska regija u prahistoriji, u: Cetinska krajina od prahistorije do dolaska Turaka, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 8, Zagreb 1984, 27-63*
- MAROVIĆ, NIKOLANCI 1977 *I. Marović, M. Nikolanci, Četiri groba iz nekropole pronađeni u Vičoj luci (o. Brač) pronađena u 1908. god., VAHD 70-71 (1968-1969), Split 1977, 5-55*
- NIKIĆ 1985 *A. Nikić, Muzej franjevačkog samostana Humac (1884-1984), u: 100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984), A. Zelenika (ur.), Ljubuški 1985, 7-15*
- PERIŠA 1998 *D. Periša, Trojni grob željeznog doba u Priluci kod Livna, VAHD 87-89, Split 1998, 347-358*
- PETRINEC 1999 *M. Petrinec, Prapovijesno razdoblje, u: Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu, A. Milošević (ur.), Livno 1999, 21-24, 43-64.*
- TRUHELKA 1899 *Ć. Trubelka, Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (Ljubuškog kotara), GZM XI, Sarajevo 1899, 339-396*
- VASIĆ 1977 *R. Vasić, The chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia, BAR 31.*
- VASIĆ 1982 *R. Vasić, Ein Beitrag zu den Doppeladeln im Balkanraum, PZ 57/2, 220-257.*
- VASIĆ 1987 *R. Vasić, Prilog proučavanju lučnih fibula s pravougaonom nogom na Balkanu, AV 38, Ljubljana 1987, 41-68*
- VASIĆ 1985 *R. Vasić, Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji, Godišnjak CBI XXIII, CBI 21, Sarajevo 1985.*
- VASIĆ 1999 *R. Vasić, Die Fibeln im Zentralbalkan, PBF, XIV, 12, München 1999,*
- ZANINović 1966 *M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati, Godišnjak CBI 4/2, Sarajevo 1966, 27-92*
- ŽUPIĆ 2008 *B. Župić, Prapovijesni predmeti, u: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju, M. Topić (ur), Sinj 2008, 29-67.*
- IZVORI:
- KNJIGA INVENTARA 1968 *Knjiga inventara 1968, Arheološke zbirke Franjevačkog samostana Humac, Predhistorija.*
- UPISNIK 1894-1922 *Upisnik 1894-1922, Upisnik primljenih doprinosa za Muzej na Humcu, Humac kod Ljubuškog*

SUMMARY

CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF THE CENTRAL DALMATIAN CULTURE GROUP

Ankica ODŽA

The jewellery items of the Central Dalmatian culture group kept at the Archaeological Collection of the Franciscan monastery in Humac near Ljubuški belong to a group of interesting craft products which represent high artisan achievement and testify to great artistic creativity. Among other things, the above-mentioned group distinguishes itself from all other contemporary phenomena because of these items. It is assumed that these finds were collected in the area of activity of the Humac monastery, and in most cases there are no data on the location and context of the finds. Certain forms are known from other sites in the wider area of the Central Dalmatian group, while analogies for the majority of jewellery types from the Humac collection can also be found outside the area of the aforementioned group. The majority of items have either not been published

or only notes without illustrations have been put into print. Characteristic local forms and variants of widely spread types of jewellery from the collection testify to the craft achievements of the Central Dalmatian culture group, where craftsmanship and emphasised creativity, as well as the individuality of the craftsman, come to the fore.

Given that a very small number of items from the area of the Central Dalmatian culture group have been found and published, the jewellery items from the Humac collection deserve scientific study. The owners of these items, which were both decorative and functional, were members of several ethnic communities from the territory of western Herzegovina, and even though this area is associated with the dominant ethnic group, the Dalmatae, it is not certain that they inhabited the whole of this area.